

**НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧКА ВИЖВА ТА СУСІДНІХ СІЛ СТАРА ВИЖВА,
БРІДКИ, РУДКА, ЧЕВЕЛЬ, МЕЛЬНИКИ В СЕРЕДИНІ ХІХ ст.
(за люстрацією помістя в 1850-1858 рр.)**

Дослідження проблеми становища селян у ХІХ ст. на Правобережжі протягом тривалого періоду мало тенденційний характер через нав'язаний пріоритет використання науковцями класово-формаційного підходу у вивченні усіх сфер історії. У дослідженнях після 1991 р. соціальний аспект цього питання і надалі залишився найпопулярнішим у наукових розробках. Проте збільшилась варіативність застосованих методів дослідження. За останні 25 років це питання досліджували О. Крижановська [9; 10], К. Мацузато [11], В. Орлика [12] та ін.

Станом на середину ХІХ ст. містечко Нова Вишва разом із селами Стара Вишва, Брідки, Рудка, Чевель, Мельники перебували у державній власності і становили разом один ключ – об'єднання для кращої господарської організації кількох населених пунктів навколо фільварку.

Виділяючи тенденції у зміні становища державних селян на Волині в кінці ХVІІІ – середині ХІХ ст., варто відмітити, що загалом після приєднання регіону до Російської імперії воно погіршилося, зокрема через посилення соціального тиску та поширення на теренах Правобережжя загальноросійських норм права, які дозволяли поміщикам засилати непокірних селян до Сибіру або віддавати їх в солдати [3, 17]. Цим можна частково пояснити загострення соціальних протиріч у досліджуваній час [4, 11–12].

Характерними були зловживання з боку польських поміщиків та маєткової адміністрації, що доходило до відкритих знущань, побиття, часом зі смертельними наслідками. Типовим явищем для першої половини ХІХ ст. було покарання селян поміщиком та управителями для того, щоб вони «не розгулялися» [17, 182]. Фізичні покарання та утиски стали темою для багатьох творів тогочасної української, польської, російської літератури [15, 157]. Таке становище селян описували і сучасники [14, 8].

Крім того, селяни практично ніколи не жалілися на економічні визиски, оскільки не були обізнані з

законодавством, яке регулювало їхні повинності та права. Багато правопорушень розкривалося під час ревізій та люстрацій.

У 1849–1858 рр. відбулася одна з таких люстрацій державного маєтку у містечку Вишва. Частиною цього маєтку були села Стара Вишва, Брідки, Рудка, Чевель, Мельники. Перевірку проводив люстратор 3-го округу Волинської губернії Згорський. Його переписка з губернським люстратором Шумовим дає підстави стверджувати про чисельні зловживання з боку орендатора помістя, а також незнання селян своїх прав та невміння боротися за них. Зокрема, Шумов відмітив, що селяни обкладені платежем за пасовища, хоча користування ними повинно було бути безплатним.

Низка документів з цієї справи дають уявлення про соціальну структуру населення містечка та навколишніх сіл, а також певні особливості економічного характеру. За випискою з люстраційного проекту губернського люстратора Шумова від 28 вересня 1858 р., в маєтку (разом з селами) було 216 селянських господарств: 114 – тяглих, 85 – напівтяглих (або піших), 1 – городників, 1 – бобилів (829 чоловіків та 800 жінок (разом 1629 повнолітніх людей)); а також 2 господарства однодворців (1 – городників, 1 – бобилів (2 чоловіки і 2 жінки)); 13 господарств відставних солдат (5 чоловіків, 8 жінок). Окремо вказано за міщан-християн – 205 тяглих господарств (457 чоловіків та 485 жінок (разом 942 людини), міщан-євреїв – 24 городника (79 чоловіків, 106 жінок (разом 185 людей)) [6, арк. 203-203 зв.]. Загалом в 1858 р. в містечку Вишва та згаданих селах жило 1629 селян обох статей, однодворців – 4, відставних солдат – 13, міщан християнської общини – 942, іудейської – 185; разом – 2773 людини.

Можна припустити, що населення містечка Вишва становило близько 1142 людини (942 міщанина християнської общини, 185 – іудейської), а сіл Стара Вишва, Брідки, Рудка, Чевель, Мельники – разом близько 1630 людей.

Відмітимо, що до маєтку було приписано 114 тяглих господарств. До тяглих господарств відносили ті селянські господарства, що, крім інших повинностей, відробляли панщину зі своєю тягловою худобою. За дослідженням К. Мацузато, після введення інвентарних правил у 1848 р. повинності зменшилися відповідно до зниження розряду господарства. Так, повинності тяглих господарств практично не змінилися, а піших – тих господарств, що не мали тяглової худоби – зменшилася приблизно на 15 %. Це впливало на

становище селянських господарств значною мірою, оскільки до цього вигідніше було мати більші земельні наділи (тягли господарства). Після введення інвентарної реформи чим вищим був розряд господарства, тим більше повинностей повинен був відробляти селянин у розрахунку на десятину землі. У зв'язку з цим, після 1848 р. значно збільшилася кількість піших господарств (здебільшого за рахунок переведення господарства з розряду тяглого у піше). В основному, це задовольняло поміщиків, оскільки означало звільнення частини селянської землі і передання її поміщику [11, 80–86]. Проте маєток Вижва належав державі, а не поміщику. Очевидно, ця обставина багато в чому визначила відсутність тиску з боку власника на селян. У результаті, як бачимо, піших господарств у Виживському помісті було тільки 85, а тяглих – 114 [6, арк. 203-203 зв.].

З іншої сторони, важливою була певна залежність аж до 40-х років XIX ст. фільварку від тяглих господарств, які давали плуги і робочу худобу для оранки поміщицької землі. Власники маєтків були зацікавлені у тому, щоб кількість тяглих (заможних) селян завжди була достатньою для сільськогосподарських робіт [11, 66].

Тому велика частка тяглих господарств у помісті є досить специфічним явищем і свідчить про заможність селян або/та наявність певних привілеїв у них. Разом з тим, варто відмітити, що це було вираженням певної закономірності, бо взагалі селяни у державних маєтках мали переважно більший достаток, а прибутковість господарства була вищою. Представники російської адміністрації теж писали про те, що в державних помістях землеробство було ефективнішим, ніж в приватних [2, 78].

Про наявність привілеїв виживчан підтверджує один з епізодів у виступі міщан Каменя-Каширського в 1836-1837 рр. Бунтівники спробували позбутися зверхності графа Красицького, що володів Каменем-Каширським, з допомогою легального, як вони думали, способу і написали прохання у трьох екземплярах, один з яких був адресований імператору. Підсумовуючи своє прохання, лідери міщан просили імператора позбавити міщан Каменя-Каширського утисків графа Красицького та перевести їх в статус державних селян, як це було зроблено з мешканцями сусідніх Ратна, Вижви, Міхновки Ковельського повіту [5, арк. 184–185]. У цьому випадку становище міщан Вижви бачилося каменешаширцям рівнем свободи, за який варто було би боротися.

Про привілеї згадував також люстратор Шумов. Зокрема, ним були дописані слова «за привілеями» у тій частині, що стосувалася оподаткування міщан-християн, приписаних до маєтку. Загалом же, селяни сплачували 1328 рублів оброку (за 2900 десятин землі), однодворці – 0,68 руб., міщани-євреї – 9,36 руб., міщани-християни – 22,35 руб. (написано «по привілеям»), хоча при цьому вони користувалися більшою площею землі, ніж селяни – 3365 десятин). Крім того, на території помістя функціонувало шість корчем та шинків, які сплачували 448 рублів. Загалом маєток давав 2295 рублів 83 коп. податків у казну на рік [6, арк. 204-205].

Таким чином, у середньому на одного селянина-чоловіка припадало приблизно 3,47 десятин орної

землі, на одне селянське господарство – 13,4 десятини. Для порівняння, середній земельний наділ на ревізку душу в маєтках Волині становив 2,85 десятини, тобто загалом волинські селяни не мали навіть 5-десятинного наділу, що вважався мінімальною нормою земельного забезпечення. Селянин міг прогодувати свою сім'ю тільки з півволочного (10-десятинного) наділу, а для жителів Полісся і цього було замало [9, 11]. Отже, становище виживського селянина було дещо кращим від середньостатистичної характеристики селянського господарства у маєтку Волині. Разом з тим, умови господарювання міщан узагалі мали окремі привілеї. У середньому на одне міщанське господарство припадало 13,5 десятини. Крім того, можна припустити, що вказаний показник у міщан-християн був дещо більшим, а в міщан-іудеїв – набагато меншим, оскільки представники першої категорії становили 205 тяглих господарств, а другої – 24 городника. При цьому міщани сплачували символічний оброк за користування цими ділянками (в середньому 0,9 коп. за десятину; для порівняння селяни платили 45,8 коп. за десятину).

Інвентарна реформа закріплювала так звану «польську панщину» (оподаткування велося за «дворами», а не ревізськими «душами» – т. зв. «російська панщина») [9, 44-50]. Це сприяло тому, що селяни неохоче ділили свої господарства. У Виживському помісті середньостатистичне селянське господарство включало майже по 4 повнолітніх чоловіка та жінки. Цей показник був приблизно таким же в господарствах міщан-іудеїв та набагато меншим – міщан-християн. Останнє могло бути пов'язаним з відсутністю оподаткування міщан-християн за цим принципом.

Табл. 1. Середньостатистична кількість чоловіків та жінок в одному господарстві у Виживському ключі залежно від соціально-правового статусу.

Вид господарства у Виживському маєтку	Кількість повнолітніх в одному господарстві, в середньому	
	Чоловіків	Жінок
Селянське господарство	3,87	3,75
Господарство міщан-християн	2,23	2,37
Господарство міщан-іудеїв	3,29	4,42

Окремо зауважимо про горілчану проблему. Вона становила серйозну проблему в розвитку регіону. Винокурництво давало великі прибутки. У 1848 р. на Волині нараховувалося 6 745 пітейних закладів. Пияцтво було неодмінною частиною усіх важливих подій у сільському житті: від народження дитини до закріплення торгівельної угоди [9, 112–115]. Цю проблему можна пояснити надзвичайно важким соціальним становищем селянства. Один зі священників казав про пияцтво серед селян так: «Мужик п'є не через розкіш, а за труд чи з горя» [13, 62].

Більша частина поміщиків губернії планували роботу господарства на основі перегонки великої частини врожаю на спиртне для подальшого продажу її селянам. Це, хоча і давало великі прибутки, негативно впливало на економічну стабільність помість [2, 78]. Поміщики намагалися заохотити селян до корчми навіть з навколишніх сіл, щоб мати якомога більші доходи. Пияцтво поглинало значну частину коштів селян. Цьому сприяла і політика уряду, що допускала виробництво та продаж горілки євреями. Крім того, на вироблення горілки йшла значна частина врожаю картоплі [16, 308–311], яка у 20–30-х роках XIX ст. широко вводилася як місцева сільськогосподарська культура.

Усього на Волині у 40-х роках XIX ст. нараховувалося близько 1 453 тис. селян [1, 69] та близько 95 тис. міщан [7, 33]. Отже, загалом по Волині одна корчма чи шинок приходився на 230 селян та міщан. У Виживському маєтку цей показник був удвічі меншим: на одну корчму припадало 462 селянина та міщанина, що може свідчити про нижчий рівень вживання алкоголю, ніж загалом по губернії.

Отже, становище населення Виживського маєтку було неоднорідним. Міщани як християнської, так і іудейської общини мали певні привілеї. Вони сплачували символічний оброк за користування приблизно такими ж наділами, що й селянські господарства. Їхні господарства були заможнішими за селянські, а сім'ї як одиниці оподаткування – дещо меншими. Разом з тим, селяни навколишніх сіл, хоча й перебували в гірших у порівнянні з міщанами умовах, були досить заможними у порівнянні зі селянами приватних володінь поміщиків.

1. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами. 1831–1863 / Даніель Бовуа; пер. з фр. З. Борисюк. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 416 с.

2. *Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального Штаба. Т. X. Ч. 3. Волынская губерния / сост. Фритче. – СПб. : Типография Департамента Генерального Штаба, 1850. – 231 с.*
3. Гудь Б. *Українсько-польські конфлікти XIX – першої половини XX століття: етносоціальний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02. «Всесвітня історія» / Гудь Богдан Васильович ; Нац. акад. наук України ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; Ін-т народознавства НАН України. – Львів, 2008. – 34 с.*
4. Денисюк В. *Волинський селянин проти польського шляхтича: соціальна природа конфлікту у Луцькому повіті в 1795–1860 рр. / Василь Денисюк // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. “Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2010. – Вип. 20. – С. 10–13.*
5. *Держархів Волинської обл. – Ф. 363 Ковельський повітовий земський суд та Ковельський повітовий суд. 1797–1872 рр. – оп. 1. – Спр. 414. Справа по звинуваченню вотчинних міщан Камінь-Каширська в непокорі графу Владиславу Красицькому, в нападі на його будинок і здійсненні супротиву земській поліції, 1837–1840 рр., 235 арк.*
6. *Держархів Житомирської обл. – Ф. 58 Волинська палата державного майна. м. Житомир Волинської губернії. 1840–1866 рр. – оп. 1. – Спр. 85. Справа про проведення люстрації державного маєтку Вишви Ковельського повіту, 1849–1862 рр., 241 арк.*
7. Кеппен П. *Девятая ревизия. Исследования о числе жителей в России в 1851 году / Пётр Кеппен. – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1857. – 298 с.*
8. Крижановська О. *Поміщицькі селяни Правобережної України у 30–50 х роках XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент) / Оксана Крижановська ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Ін.-т історії України, 2008. – 186 с.*
9. Крижановська О. *Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20–50-х роках XIX ст. / Оксана Крижановська // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 130–142.*
10. Левицький В. *Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / Левицький Віталій Орестович ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 26 с.*
11. Мауцзато К. *Трансформація деревни на Правобережній Україні накануне освобождения крестьян и роль инвентарных правил / Кимитака Мауцзато // Соц. трансформация и межэтн. отношения на Правобережной Украине: XIX – начало XX вв. : сб. ст. / науч. ред. Кимитака Мауцзато. – М. : РОССПЭН, 2005. – С. 61–88.*
12. Орлик В. *Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. / Василь Орлик // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 94–104.*
13. *Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия (по воспоминаниям из детства) (продолжение) // Киев. старина. – 1882. – Окт. – Т. 3. – С. 39–65.*
14. Dunin-Karwicki J. *Wspomnienia Wołyniaka / Józef Dunin-Karwicki. – Lwów : Nakładem księgarni Gubrynowicza & Schmidta, 1897. – 339 s.*
15. Inglot M. *Postać chłopca-inteligenta w polskiej, rosyjskiej i ukraińskiej literaturze I połowie XIX wieku / Mieczysław Inglot // Dzieje Lubelszczyzny. T. VI. Między Wschodem a Zachodem. Część II. Piśmiennictwo pogranicza / pod red. R. Łuźnego i S. Nieznanowskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1991. – S. 139–160.*
16. Mencil T. *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku / Tadeusz Mencil. – Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1988. – 363 s.*
17. *Polska w latach 1795–1864. Wybór tekstów źródłowych do nauczania historii / wybór i opracowanie Izabella Rusinowa. – Warszawa : Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1986. – 290 s.*